

Світлана Кузьміна

РЯТУВАННЯ У КАТАСТРОФІ: ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКИХ ФІЛОСОФІВ-АКАДЕМІСТІВ У 1920-Х РОКАХ

Сьогодні, коли нагальним завданням української педагогічної науки є створення ідейних передумов для оновлення школи, забезпечення підґрунтя для педагогічних інновацій, період 1920-х рр. в історії вітчизняної педагогічної думки і освіти привертає особливу увагу, адже це був час натхнення новими педагогічними ідеями і масової педагогічної творчості. Хоч цей період і вивчався радянськими істориками педагогіки (Н. Константинов, Т. Корнейчик, Ф. Корольов, Є. Мединський, З. Равкін, В. Струмінський та ін.), можливості проводити неупереджені дослідження і давати об'єктивні оцінки вони не мали, тому що повинні були орієнтуватися на ідеологеми, сформульовані у постановках комуністичної партії про школу і педагогічну науку 1930-х років. Утім у 1960–1980-х рр. ставлення до педагогічної спадщини першого післяреволюційного десятиріччя дещо пом'якшилося. Відтепер її вивчення розглядається як повернення до першоджерел, ідеї та досвід освітян 1920-х рр. поширюються і уважно аналізуються в різноманітних публікаціях (Б. Бім-Бад, Р. Вендровська, С. Єгоров, Г. Осовський, Ф. Фрадкін та ін.). Однак, як і раніше, коло персоналій визначається згідно з принципом партійності, лише ширше витлумаченим.

У сучасній російській історико-педагогічній науці підходи до оцінки феномену педагогіки 1920-х рр. суттєво переглянуто. Зокрема, визнавши необхідною відмову від «єдино вірного» вчення при тлумаченні історичних подій і процесів, російські вчені (Є. Балашов, Є. Бадіков, Н. Белканов, М. Богуславський, Н. Котряхов, В. Лобзаров, Є. Холмз та ін.) розглядають її не як самодостатнє явище, початок нової доби в теорії і практиці виховання та освіти, авангард світової педагогічної думки, а в контексті розвитку російської та світової педагогічної культури. Процеси, які відбувалися у сфері освіти у 1920-х рр., впродовж останнього двадцятиріччя постійно перебувають у центрі уваги українських науковців – істориків педагогіки та істориків. Грунтовні дослідження цього періоду присвячено питанням радянзації освіти і становлення нової школи, розвитку педагогічних наук і формування системи педагогічної освіти, ідейних і регіональних особливостей навчальних закладів, кадрової політики

і репресій, еволюції освітянства як професійної та соціальної групи, ролі окремих діячів і вчених у розбудові радянської школи (Л. Березівська, Н. Дічек, Н. Кошечко, М. Кузьменко, В. Майборода, С. Майборода, В. Марочко, Л. Пирожено, Л. Побірченко, Л. Потапова, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Г. Хіллїг та ін.).

Втім, цілісного осмислення розвитку української освіти і педагогічної думки у 1920-х рр. поки що не маємо. Її створенню заважає не лише недостатність фактичного матеріалу, а й аморфність методології історико-педагогічних досліджень. Сьогодні очевидно, що крізь призму радянського методологічного канону, який, постулював оціночний поділ історії на дві доби – «до» і «після» жовтня 1917 р., жорстко прив'язував педагогічну думку до політики та ідеології, 1920-ті рр. можна було побачити лише як добу героїчних звершень, коли рішуче і безоглядно руйнувалося апріорі погане «старє» і будувалося апріорі краще «нове». Відтак, питання про ідейні корені та історичну спадкоємність феномену педагогіки 1920-х рр. не попадало у фокус уваги дослідників. Тим часом це питання не дозвільне, якщо прагнемо дізнатися, чим зумовлювався тодішній бум педагогічної творчості, звідки взялася професійна спільнота, здатна забезпечити безпрецедентно швидко розбудову нової системи освіти. Напевно, вона повинна була мати відповідний рівень теоретичної та професійної культури, вміння самостійно мислити та реалізовувати свої задуми. З'ясувати це надає можливість методологічний підхід, розроблений в «історії повсякденності» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Х. Медик, А. Людке та ін.). Вимагаючи зосереджуватися на дослідженні не політичних подій, економічних процесів, масштабних соціальних перебудов, а «мікроісторії» окремої людини та її практик (способу життя, поведінки, індивідуальних та колективних цінностей, звичок свідомості, професійних інтересів тощо), вона дозволяє виявляти генетичні зв'язки з традиціями минулого епох тотального зламу всього устрою життя, докорінних суспільних змін. У вимірах цієї методології цілком припустимо поставити питання про історичну спадкоємність української педагогіки 1920-х рр. з інтелектуальними і освітянськими традиціями попередньої доби,

однією з яких є київська академічна філософія XIX – початку XX століть. Тож мета цього дослідження – з'ясувати, яку роль відіграла київська академічна філософія XIX – початку XX ст. в цілому та окремі її представники у розвитку педагогічних наук, теорії та практики вітчизняної освіти 1920-х років.

Київська академічна філософія – інтелектуальна і професійна традиція, яку впроваджували XIX – початку XX ст. розвивали кілька поколінь викладачів філософських і педагогічних дисциплін Київської духовної академії та Університету Св. Володимира (Сильвестр Гоцький, Памфіл Юркевич, Петро Ліницький, Маркелін Олесницький, Микола Маккавейський, Олексій Гіляров, Георгій Челпанов, Степан Ананьїн, Олександр Селіханович, Василь Зеньковський). Розходжуючись у світоглядно-релігійних переконаннях (у київській академічній традиції виокремлюються православна і світська течії), всі вони, тим не менш, мали спільні професійні погляди на предмет і принципи викладання, проблематику, підходи і методи проведення наукових досліджень. Однією з ідей, яку поширювали і наполегливо реалізовували київські філософи-академісти, була інституалізація педагогіки у вищій школі. Уперше в історії вітчизняної освіти почали накопичувати методичний досвід її систематичного викладання. Водночас, київські академічні філософи долучилися до поширення сучасних педагогічних ідей, викладаючи педагогіку в середніх школах (духовних та учительських семінаріях, жіночих гімназіях та інститутах), приймаючи участь у створенні та розвитку приватних вищих педагогічних освітніх закладів.

Київська вища школа була єдиною в Російській імперії, де з 1851 р. курси педагогіки викладалися безперервно професорами філософії та богослов'я. Структура і змістовне наповнення цих курсів суттєво відрізнялися. Проте всі вони ґрунтувалися на розумінні педагогіки як філософської науки. Це вмотивовувалося певною «домовленістю» київських вчених реалізувати ідею університету як втілення «космосу наук», що служать вищій істині й вищій освіті, прагненню людської особистості досягти цілісності й довершеності під керівництвом розуму. Київські академісти були переконані, що свої завдання вища школа може виконати лише тоді, коли в ній викладають філософію, розглядаючи її як інструмент самопізнання, виховання самостійного мислення і творення цілісного світогляду, органічною частиною якого повинні стати педагогічні ідеї. Педагогічне пізнання вони вважають детермінованим культурою і специфічним за змістом філософським синтезом наукових знань, віри, естетичних переживань, особистого

досвіду в загальній теорії виховання і освіти.

Таке розуміння специфіки педагогічного пізнання зумовило формування у київському академічному середовищі концепції вищої педагогічної освіти не як ремісницької підготовки вчителя-предметника, а як професійно зорієнтованого і водночас всебічного розвитку особистості, що має здійснюватися на основі продуманого і цілісного філософсько-педагогічного світогляду. Очевидно, що це було одним із важливих передумов позитивних якісних змін у культурі педагогічного мислення і розбудови системи вищої педагогічної освіти.

Цілком працездатними, повними творчих сил зустріли Лютневу революцію О. Селіханович, С. Ананьїн, В. Зеньковський – київські філософи-академісти, які спеціалізувалися на проблемах виховання і освіти. Ліберально настроєні, як і більшість тодішньої російської професури, вони критично ставилися до існуючого політичного ладу. Ба більше, С. Ананьїн та О. Селіханович значилися як політично неблагонадійні за участь у студентських заворушеннях. Кожен з них, маючи певний науковий і викладацький досвід, не збирався припиняти професійну працю. Шлях С. Ананьїна до філософії і педагогіки був складним. Наприкінці 1890-х рр. він, закінчивши юридичний факультет Харківського університету, відмовляється від запрошення продовжити освіту на кафедрі карного права і відправляється до Німеччини, де слухає курси філософії та педагогіки в Берлінському, Лейпцизькому, Йєнському університетах. У 1902 р. С. Ананьїн вступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, а з 1905 р. почав працювати викладачем. У 1910-х рр. він, захистивши магістерську дисертацію «Інтерес за вченням сучасної психології та педагогіки», читав філософські, педагогічні та правознавчі дисципліни не лише в університеті, а й на Вищих жіночих курсах, Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, у Фребелівському педагогічному та Комерційному інститутах, середніх навчальних закладах, вів наукову (статті з викладом ґрунтовних експериментально-педагогічних та історико-педагогічних досліджень), видавницьку (редагував переклади праць німецьких педагогів, упорядковував довідкові видання для вчителів тощо), адміністративну (працював директором комерційного училища), просвітницьку роботу. У 1919 р. за пропозицією С. Ананьїна в Університеті Св. Володимира засновується кафедра педагогіки і суттєво розширюється зміст викладання цієї науки.

В. Зеньковський користувався у Києві репутацією високопрофесійного викладача філософських і педагогічних дисциплін, які чи-

тав у гімназіях, на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, у Фребелівському педагогічному інституті. У 1910-х рр. він заявив про себе і як зрілий дослідник психолого-педагогічної проблематики (стаття «Принцип індивідуальності у психології та педагогіці»). Після складення магістерського іспиту та захисту дисертації на тему «Проблема психічної причинності», яку було написано на матеріалах, зібраних у закордонному стажуванні, В. Зеньковського було затверджено на посаді екстраординарного професора кафедри філософії Університету Св. Володимира. 1914 р. його обрали головою Фребелівського товариства і директором Фребелівського інституту. У 1918–1919 рр. В. Зеньковський продовжував викладати, вести наукові дослідження з проблем соціального виховання, при різних урядах працював у органах управління релігійними справами, освітою, соціальним забезпеченням тощо.

О. Селіханович як приват-доцент читав в Університеті Св. Володимира курси етики і сучасної філософії. Водночас він викладав філософську пропедевтику, літературу, історію педагогіки та теоретичну педагогіку в гімназіях і Фребелівському педагогічному інституті. У 1913 р. О. Селіханович видав підручник «Нарис загальної педагогіки», який користався попитом (згодом було надруковано ще чотири видання). У 1917 р. вийшов його лекційний курс «Історія педагогіки на Заході та в Росії». О. Селіханович був членом Київського релігійно-філософського товариства та Товариства поширення освіти в народі. Як бачимо, київські філософи-академісти представляли собою спільноту надзвичайно енергійних і компетентних науковців, викладачів і освітян-адміністраторів, здатних вирішувати професійні завдання найвищого рівня складності. Як же реалізували вони свій інтелектуальний і творчий потенціал у 1920-х роках?

О. Селіханович влітку 1917 р. подає клопотання про перевід до Тифлісу, посилаючись на потребу в лікуванні. Восени того ж року він залишає Київ назавжди. Мабуть, вплив закавказького клімату був благотворним: впродовж 1920-1930-х рр. О. Селіханович плідно працює як викладач філософії, психології, педагогіки і проявляє себе як вправний адміністратор при заснуванні Закавказького і Азербайджанського університетів, Узбецького і Горського педагогічних інститутів, а також організації піонерського руху. Звісно, утриматися на викладацькій та адміністративній роботі він міг лише ідеологічно перекувавшись, змінивши свій світогляд з «м'якого дуалізму», ґрунтованого на ідеях В. Джеймса, А. Бергсона, В. Дільтея та інших західних філософів, на діалектичний матеріалізм

і постійно «коливаючись» з лінією партії³.

В. Зеньковський у 1920 р. повинен був емігрувати, розуміючи, що з його світоглядом, репутацією і «послужним списком» залишатися в Києві при більшовиках – це прирікати себе на смерть. За кордоном він спочатку працює професором Белградського університету, а 1923 р. переїздить до Праги, де за програмою «Російська акція», яку фінансував чехословацький уряд, відкривається Російський вищий педагогічний інститут ім. Я. А. Коменського. У ньому В. Зеньковський обіймає кафедру педагогічної психології та експериментальної педагогіки, на якій не лише викладає, а й організовує наукову роботу, видає навчальні посібники. На початку 1920-х рр. Перший педагогічний з'їзд російської еміграції обирає В. Зеньковського головою Педагогічного Бюро по справах нижчої та середньої російської школи за кордоном. Також професор відіграв важливу роль у відкритті російських емігрантських видань для педагогів і дітей. Однак тим, що визначило все подальше життя і професійну діяльність В. Зеньковського була участь у заснуванні Російського студентського християнського руху (аутентична російська аббревіатура – РСХД). Ця організація, вважають сучасні дослідники, забезпечуючи зв'язок і спадкоємність старшого і молодшого поколінь, відіграла ключову роль у тому, що російська діаспора спромоглася перетворитися з купки викинутих і розсіяних культурних сил на нове і цілісне творче явище, зробити новий крок у розвитку російської думки і релігійної традиції та оригінальний внесок у світову філософію [1]. На першому з'їзді РСХД В. Зеньковського було обрано на пост голови, який він посідав до кінця життя. У 1924 р. рішенням з'їзду французького відділення РСХД у Парижі засновується Свято-Сергієвський Православний богословський інститут, де професор починає працювати у 1927 р. після річного стажування у США. При цьому інституті В. Зеньковський відкрив Релігійно-педагогічний кабінет, почав випускати «Религиозно-педагогический бюлетень», загалом розгорнув бурхливу і плідну наукову та педагогічну діяльність. Філософсько-педагогічні ідеї, які викладає згодом В. Зеньковський, сучасна вітчизняна наука ще довго осмислюватиме.

У 1920 р., коли у Києві остаточно стверджується радянська влада, залишився С. Ананьїн. Київ тих часів – чи не найжахливіше місто: «...суцільний, – на враження професора І. Соколянського, – смітник і нужник. Немає

³ На жаль, підтверджується це лише непрямими свідченнями [Див.: <http://lucas-v-leyden.livejournal.com/159684.html>]. Натомість знайти праці О. Селіхановича радянських часів у центральних російських бібліотеках поки що не вдається. Однак і це саме по собі є промовистим фактом.

світла, води, палива. Морок і сірість і скрежет зубів» [Цит. за: 2, с. 114]. Навряд чи університетські професори філософії приймали марксизм як основу більшовицької ідеології беззастережно. Водночас, цілком імовірно, було і захоплення ідеєю побудувати нове суспільство, «новий світ». Утім, дійсність перевершила усі найгірші очікування.

Як відомо, у результаті змін, проведених більшовицьким режимом у вищій школі у 1920-х рр., університетська професура, науковці перетворилися на категорію населення, яка знаходилася на межі виживання. Відтак, «колишні» професори вимушені були пристосовуватися і братися за будь-яку роботу, надто за ту, що хоч якось пов'язана з їхньою спеціальністю. С. Ананьїн включився у процес створення, згідно з загальним планом професіоналізації освіти, Київського інституту народної освіти (КІНО). Найімовірніше, саме завдяки йому концепція педагогічної освіти в КІНО першої половини 1920-х рр. передбачала не лише суто професійну підготовку, а й всебічний культурний, інтелектуальний, моральний розвиток майбутнього педагога (звісно, у певних ідеологічних межах). Ба більше, на гуманітарному відділі факультету профосвіти, деканом якого став С. Ананьїн, було започатковано філософсько-педагогічний цикл, на якому готували викладачів педагогічних дисциплін [3]. Навчальний план циклу мав на меті поширити серед українських вчителів і вихователів високу культуру філософсько-педагогічного мислення як передумови творчого і кваліфікованого підходу до розв'язання професійних проблем. Протягом двох років сам С. Ананьїн та інші «колишні» київські професори філософії читали тут курси: вступ до філософії, історія філософії, головні напрямки у сучасній психології, головні напрямки у сучасній логіці, етиці, естетиці, загальна педагогіка, історія педагогіки, педагогічна психологія, головні напрямки у сучасній педагогіці. До філософсько-педагогічного циклу належали також навчальні дисципліни: анатомія і фізіологія нервової діяльності, математичний вступ до експериментальної психології, історія української педагогічної думки, соціальна педагогіка, методика викладання філософсько-педагогічних дисциплін, низка спецкурсів [3].

Водночас, на факультеті профосвіти С. Ананьїн вів «педагогічний семінар вищого типу» і філософсько-педагогічний гурток, паралельно працював у низці науково-педагогічних структур, керуючи роботою аспірантів. Зокрема, він очолював Київський педологічний інститут, який невдовзі було реорганізовано у Науково-дослідну кафедру педології (при ВУАН і КІНО), Кабінет нормальної педології (у складі Науково-

педологічного комітету при Київському губернському комітеті соціального виховання). Як засвідчують звіти, ці установи під керівництвом С. Ананьїна, незважаючи на ідеологічний тиск, працювали досить плідно [4, с. 5]. І сам вчений не залишав дослідницької роботи: у 1920-х рр. виходять його монографії з проблем трудового виховання та історії педагогічної думки, статті з педології, окремих питань естетичного виховання, методики навчання тощо. Утім, він примудрявся впродовж 1920–1925 рр. ще завідувати трудовою школою № 33, координувати роботу інструкторсько-педагогічного факультету Київської консерваторії (як декан), Тимчасових педагогічних курсів (як директор) тощо.

Однак, хоч як С. Ананьїн не старався бути лояльним до радянської влади, своїм його так і не визнали. До того ж доводилося працювати в атмосфері постійної істерії політичних кампаній (особливо руйнівною для вищої школи 1920-х рр. виявилася «пролетаризація» студентства), кадрових чисток, гучних судових справ проти «контрреволюціонерів». 1923 р. було оголошено новий етап реформи вищої школи, звільнення її від «ланцюгів» університетської схоластики, очищення від «старої професури». Філософсько-педагогічний цикл у КІНО було закрито, став ще жорсткішим контроль тематики досліджень Науково-дослідної кафедри педології та інших науково-педагогічних установ, від яких вимагали зосередитися виключно на проблемах комуністичного виховання. З тими «старими» професорами, яким вдавалося ще утриматися після цієї реформи на своїх посадах, постійно проводилися наради, співбесіди, політзаняття, їх зобов'язали постійно звітувати перед студентськими зборами про вивчення марксизму-ленінізму, громадську діяльність, участь у суботниках. Імовірно, не лише внаслідок важкої хвороби, а й відчуваючи небезпеку політичних переслідувань, С. Ананьїн у 1925 р. звільнився з усіх посад і переїхав у рідне місто Зміїв.

У 1928–1929 академічному році прізвище вченого ще значиться серед співробітників Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП). Однак у 1931 р. в результаті дискусійної сесії його як «ідеолога «позитивістичної концепції заміни педагогіки педологією» було звільнено [2, с. 84]. Більше наукових досліджень він не публікував і у вищій школі не викладав.

Узагальнюючи викладений матеріал, можна зробити висновки, що для київської академічної традиції в цілому 1920-ті рр. – це не велика культурна доба, а доба культурної і цивілізаційної катастрофи. Передусім, унеможливився подальший розвиток цієї традиції внаслідок руйнування її інституційної бази – академічних навчальних закладів. Однак тверди-

ти, що із закриттям Київської духовної академії та Університету Св. Володимира київська академічна філософія ХІХ – початку ХХ ст. остаточно зникла, теж неправильно, адже її носії продовжували працювати. Свою ерудицію, свої професійний досвід і світогляд, свій розумовий, науковий і лідерський потенціал вони реалізовували, незважаючи на екстремальну життєву ситуацію, намагаючись при цьому не просто вижити, пристосуватися, а врятувати й зберегти те, що вважали культурним та інтелектуальним надбанням наукової спільноти, до якої належали. Ідея академічної інституалізації педагогіки, яка проводилася в житті київськими філософами-академістами, у нових умовах (радянської влади, еміграції) хоч і по-іншому, але втілювалася. Як ми побачили, у першій половині 1920-х рр. були спроби впровадження у радянській вищій школі концепції педагогічної освіти, виплеканої у надрах київської академічної традиції ХІХ – початку ХХ століть. Не слід скидати з рахунків і науково-педагогічну діяльність київських академістів, у якій відбувалася трансляція культури педагогічного мислення і наукових досліджень, ґрунтованої на здобутках світової філософсько-педагогічної думки. З огляду на все це, відповідь на питання, що було визначальним чинником «педагогічного буму» 1920-х рр. – революція чи

поступальний розвиток вітчизняної педагогічної культури, безпосередньо причетною до якого була і київська академічна філософія ХІХ – початку ХХ ст., здається очевидною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хорунжий С. Шаг вперед, сделанный в рас-сеянии [Электронный ресурс] // Интел-лектуальная Россия : сетевой журнал. – Ре-жим доступа : <http://www.intelros.org/lib/statyi/horuzjy1.htm> (дата обращения: 20.07.2012).
2. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, Міністерство освіти України (1917–2000), оп. 2, спр. 286, 93 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, Міністерство освіти України (1917–2000), оп. 2, спр. 463, 61 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, Міністерство освіти України (1917–2000), оп. 4, спр. 347, 92 арк.